

obnovljena i priključena austrougarskoj floti. Njome je izveden niz akcija kod Drača i Krfa, a zatim je nakon remonta u Puli i objave neograničenoga podmorničkog rata plovila Sredozemljem te su akcije tada izvođene na mnogo širem prostoru. Uvjeti plovidbe i života u podmornici, akcije i doživljaji posade ove podmornice zauzimaju najveći dio dnevnika i protežu se od 16. do 38. poglavlja.

Nakon 11 potopljenih teretnih brodova i više odlikovanja, von Trapp je u svibnju 1918. promaknut u kapetana korvete te imenovan zapovjednikom podmorničkoga uporišta u Boki kotorskoj, koje je iz Rose premješteno u Đenoviće. Na toj je dužnosti ostao do kraja rata, odnosno „do posljednjeg pozdrava zastavi” 1. studenog 1918., kad je po naredbi zastava Monarhije posljednji put podignuta, a zatim nakon počasne paljbe spuštена, a podigao ju je i spustio zapovjednik osobno. Kratkim opisom „sprovoda”, kako taj događaj naziva sam autor, završava von Trappov dnevnik.

Dnevnički zapisi Georga von Trappa sadržavaju opise brojnih akcija, tehničke specifikacije, ali i opise života između akcija, vrlo teških životnih uvjeta na prvim podmornicama, pejzaže, razgovore, razmišljanja, očekivanja, odnose unutar multinacionalnih posada, te su zanimljiv izvor za povjesničare i znanstvenike drugih struka, ali i lijepo pisano štivo koje može biti zanimljivo široj publici.

Zdravka Jelaska Marijan

Barbara Đurasović, *Prava Crvena Hrvatska i pravaši. Hrvatski nacionalizam u Dubrovniku početkom 20. stoljeća* (Zagreb; Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2021), 376 str.

Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku objavio je zanimljivu monografiju autorice Barbare Đurasović o listu *Prava Crvena Hrvatska*, glasilo dubrovačkih pravaša koje je izlazilo od ožujka 1905. do studenoga 1918., kad su u Dubrovniku paralelno izlazila i dva starija dubrovačka lista, Supilova *Crvena Hrvatska* (1891. – 1914.), koja je od 1905. postala narodnjačko glasilo, i *Dubrovnik* (1892. – 1914.), glasilo dubrovačkih Srba katolika. Autorica je u knjizi pozornost posvetila okolnostima izdavanja, sadržaju i utjecaju ovoga lista te najprije iznijela kratki historiografski pregled dosadašnjih istraživanja ove teme, zatim detaljnije opisala zbivanja na pravaškoj političkoj sceni u Dubrovniku, Dalmaciji i Banškoj Hrvatskoj, istaknula glavne karakteristike političke ideologije zastupljene u *Pravoj Crvenoj Hrvatskoj*, opisala profile njezinih urednika i pobornika i teme koje su dominirale u dubrovačkim novinama, osvrnula se na problem cenzure i zabranu konkurentskih listova te na pisanje o stanju u Dubrovniku tijekom Prvoga svjetskog rata. Naglasila je da je krug dubrovačkih pravaša oko ovoga lista bio zaslužan za nacionalnu integraciju time što je potaknuo zbivanja koja su vodila ponovnom udruživanju svih dalmatinskih pravaša 1906., kad je list *Hrvatska kruna* proglašen glavnim

stranačkim listom u Dalmaciji, a *Prava Crvena Hrvatska* postala glasnik Stranke prava u Dalmaciji. Međutim, to je trajalo samo do 1909. jer su dubrovački pravaši podržavali Josipa Franka, Ivo Prodan i dalmatinski pravaši odmaknuli su se od Čiste stranke prava, a konačni razlaz dubrovačkih pravaša i Stranke prava u Dalmaciji dogodio se zbog Prodanove spremnosti na ustupak Srbima i priznavanje srpske crkveno-kulturne autonomije, pisma i zastave ako Srbi pristanu na ujedinjenje hrvatskih zemalja s Bosnom i Hercegovinom u jedinstvenu cjelinu. Nakon toga dubrovački pravaši više nisu birani u čelništvo Stranke prava u Dalmaciji, a u zaglavlju njihova lista više se nije isticalo da je on glasilo Stranke prava u Dalmaciji. Za razliku od *Crvene Hrvatske* i *Dubrovnika*, koji su prestali izlaziti s početkom Prvoga svjetskog rata, *Prava Crvena Hrvatska* izlazila je gotovo do njegova službenoga završetka, a tvorac uređivačke politike i glavni autor uvodnika, članaka i političkih komentara bio je kanonik don Antun Liepopili (1848. – 1940.). Uz njega su jezgru pravaške skupine oko lista činili odvjetnik Salamon Mandolfo (1856. – 1926.), pripadnik stare židovske obitelji koji je list podržavao i financijski, Đuro Kovačević, braća Đuro i Božo Rašica, kanonik Jozo Crnica, a odgovorni urednik bio je Vlaho Kelez. U listu su pisali svećenik Ante Jasprica, franjevac Kalist Tadin, prevoditelj Josip Onyszkiewicz i pravnik Srećko Perišić, a list je imao razrađenu mrežu suradnika čija imena autorica nije mogla utvrditi jer su tekstovi u to vrijeme objavljivani bez potpisa autora. Na temelju tih podataka autorica se osvrnula i na uvriježenu tezu o Kerubinu Šegviću kao predvodniku dubrovačke grupe oko *Prave Crvene Hrvatske* naglasivši da je ona potpuno neutemeljena jer se njegovo ime nigdje ne nalazi vezano uz neku važniju ulogu oko dubrovačkih pravaša ili njihovih novina. Ujedno je istaknula da dosadašnja historiografija nije uopće primijetila da *Prava Crvena Hrvatska* i njezini konkurenti *Dubrovnik* i *Crvena Hrvatska* nisu izlazili dva mjeseca, od prosinca 1913. do veljače 1914., a razlog je bilo uvođenje nove tipografske tarife i štrajk radnika slugača. Kao ciljeve pravaša okupljenih oko ovoga lista autorica je istaknula djelovanje na nacionalnom osvještanju hrvatskoga pučanstva, borbu za ujedinjenje Dalmacije i Banke Hrvatske u jednu državu pod krunom Habsburške Monarhije, otklon od politike Srba u Dalmaciji i Srba katolika u Dubrovniku, zagovaranje političkoga oslonca u političkim krugovima oko bečkoga dvora i cara Franje Josipa I., obranu načela Katoličke crkve i upozoravanje na propuste u Hrvatsko-srpskoj koaliciji, a kao njihovu stalnu političku konstantu istaknula je ujedinjenje svih pravaških struja. Pojavu novoga pravaškoga glasila autorica je objasnila promjenom uređivačke politike Supilove *Crvene Hrvatske* nakon njegova odlaska u Rijeku, odnosno zagovaranjem politike *novoga kursa* te promjenom vlasničke strukture lista. Naime, negativno pisanje novoga uredništva *Crvene Hrvatske* o vjeri i ulozi svećenstva u društvu i politici bilo je u suprotnosti s ugovorom između uredništva i vodstva Hrvatske dubrovačke tiskare prema kojem list neće pisati protiv svećenstva, a kako to njezino uredništvo nije uvažilo, *Crvena Hrvatska* morala je napustiti Dubrovačku hrvatsku tiskaru i nastavila je tiskanje u Srpskoj dubrovačkoj tiskari. Njezino oduzimanje od pravaša Đure Rašice i predaja narodnjaku Franu Radovaniju te predaja uredništva Antunu Stražičiću i Milanu Marjanoviću nagnali su i kanonika Antuna Liepopilija da podnese ostavku na mjesto nadzornika, a smjenjivanje dotadašnjega odgovornog urednika Vlaha Keleza izazvalo je dodatno negodovanje svećenstva, koje je prestalo dalje financirati list.

Autorica je istaknula da je *Prava Crvena Hrvatska*, kad se pojavila, ustvari stajala na vrijednostima i stavovima pravaške politike koju je u devedesetim godinama XIX. stoljeća zastupao mladi Frano Supilo, koji je svojom *Crvenom Hrvatskom* utjecao na izgradnju građanske i nacionalne ideologije i omogućio širenje pravaške ideologije s ujedinjenjem hrvatskih zemalja kao ciljem, uz naglašavanje kulturne i kulturno-povijesne dubrovačke baštine, te borbom protiv srpskoga ekskluzivizma. To je vrijeme kad je Supilo objavljivanjem *Crvene Hrvatske* izazvao reakciju dubrovačkih srbokatolika, koji su pokrenuli svoj list *Dubrovnik*, dokazujući srpstvo ne samo Dubrovnika nego i Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Boke, a posebno su se protivili osnovnom cilju hrvatske politike – sjedinjenju Dalmacije s Banskom Hrvatskom u jednu državu. Autorica je uočila tri faze pisanja *Crvene Hrvatske* i *Dubrovnika*, koje su odražavale i političke promjene u Dubrovniku i Dalmaciji, pa je kao prvu navela razdoblje vlasti koalicije dubrovačkih srbokatolika i autonomaša; druga faza nakon 1899. godine bilo je svojevrsno približavanje Srbima, nastalo nakon odlaska Supila u Rijeku, i podržavanje dalmatinske politike narodnjaka suradnje sa Srbima i napuštanja Supilove politike temeljene na pravaškim načelima; treća faza bila je sloga *Crvene Hrvatske* i *Dubrovnika* od 1905. do 1914., kad su oba lista ugašena, a podržavala su politiku koja je vodila *novom kursu*. No, autorica je upozorila na postojanje još jednoga lista, koji je nazvala pretečom pravaških novina iz 1905. godine. To je bio list *Pravo*, koji je izlazio nepuna tri mjeseca u osam brojeva od studenoga 1895. do siječnja 1896., a vlasnik i izdavač bio je Đuro Rašica, općinski činovnik i pravaš koji je život kasnije nastavio izvan Dubrovnika i završio u Zagrebu. Napomenula je da je istraživanjem utvrdila da primjerci toga lista nisu sačuvani u dubrovačkom arhivu, nego su otkriveni u zadarskom arhivu pod signaturom koja nije označavala da se radi o listu Stranke prava u Dubrovniku, i zaključila da je brzo gašenje lista bilo posljedica cenzure austrijskih vlasti. Pravaši okupljeni oko toga lista svojim programom isticali su ujedinjenje i slobodu Hrvatske, obranu vjere i morala, bili su protiv kompromisne politike prema Srbima kakvu je zagovarala *Crvena Hrvatska* te nisu prihvaćali prigovore o Anti Starčeviću kao krivcu za raskol u stranci. Razlog pak što o *Pravoj Crvenoj Hrvatskoj* nije dosad objavljena nijedna ozbiljnija studija autorica vidi u njezinu etiketiranju kao klerikalnoga i austrofilskoga lista zbog zagovaranja ujedinjenja Dalmacije, Hrvatske i Slavonije pod okriljem Habsburške Monarhije i zbog preuzimanja predrasuda o njoj iz protivničkih novina *Crvene Hrvatske* i *Dubrovnika*, čime je među istraživačima stvorena svojevrsna odbojnost i nezainteresiranost prema ovom listu. Naglasila je da su teze koje su o *Pravoj Crvenoj Hrvatskoj* plasirali spomenuti suparnički listovi našle odjeka i u historiografiji, pa je kao primjer istaknula pristrano i neobjektivno pisanje N. Tolje o *Pravoj Crvenoj Hrvatskoj* u knjizi o dubrovačkim Srbima katolicima. No, napomenula je da je pogrešno krug dubrovačkih pravaša svrstavati među čiste pravaše jer se u novinskim člancima ne može naći formalna potvrda postojanja Čiste stranke prava u Dubrovniku. Oni su se nazivali „dubrovačkim pravašima” i bili su bliski Frankovim političkim idejama, a pridjev „čisti”, koji su im pripisivali, pojavio se prema autoričinu mišljenju zbog Liepopilijeva članstva u Prodanovoj Čistoj stranci prava. Politički profil Stranke prava od 1905. do 1913. pokazao je pak da su podržavali frankovce i zagovarali svepravaško jedinstvo, a iako nisu bili poklonici Mile Starčevića, prihvaćali su Vrhovnu upravu i njihov smjer vođenja

stranke, dok je Liepopilijeva organizacija vjerovala u ujedinjenje pravaša u ujedinjenoj Hrvatskoj sa središtem u Zagrebu. Budući da je kao čelnik pravaša okupljenih oko *Prave Crvene Hrvatske* slovio spomenuti don Antun Liepopili, kojega su podržavali i brojni svećenici, u konkurentskim dubrovačkim novinama novi list proglašavali su klerikalnim i austrofilskim glasilom, te ocjene preuzete su i u historiografiji, a zapravo su Čingrijini i Supilovi narodnjaci i pravaši svoj liberalizam, proklamiran utemeljenjem politike *novoga kursa*, nastojali prikazati kao suprotstavljanje klerikalizmu jer su pretpostavljali da će tako najlakše umanjiti i negativno intonirati hrvatski smjer pravaških novina. No, autorica je naglasila da su pravaši oko *Prave Crvene Hrvatske* odbacivali optužbe za klerikalizam i objašnjavali da su samo poštovali svoju vjeru, da se o klerikalizmu može zapravo govoriti na srpskoj strani ako se uspoređi djelovanje njihove crkve i svećenstva, podsjećali su na to da je i Supilo pisao pozitivno o ulozi katoličkoga svećenstva te istaknuli da je glavni razlog napada na svećenstvo bilo to što je većina dalmatinskoga svećenstva pristajala uz načela Starčevićeve stranke prava. Ujedno je primijetila da nitko iz *Crvene Hrvatske* za klerikalizam nije prozivao Ivu Prodana, vođu dalmatinskih pravaša, iako je uređivao *Katoličku Dalmaciju*, i istaknula da su narodnjacima i Čingriji toliko smetali dubrovački pravaši da su se na pisanje *Prave Crvene Hrvatske* žalili dubrovačkom biskupu Josipu Marčeliću, koji nije reagirao. Napomenuvši da mu se pridaje epitet šovinističkoga i nacionalističkoga lista samo zbog nekoliko dubrovačkih svećenika pravaša vezanih uz njegov rad i uređivačku politiku, autorica je iznijela da se o klerikalizmu eventualno može govoriti od 1910., kad Franjo Ferdinand uspijeva u Stranku prava progurati Beču naklonjeno svećenstvo, na što su utjecali novi namjesnik u Dalmaciji Mario Attems i Ivan Šušteršić, čelnik klerikalne slovenske stranke, utjecajan u Beču, a u Banskoj Hrvatskoj to je trebalo napraviti preko Josipa Franka jer je nadvojvoda Franjo Ferdinand poticao smjer kršćanskih socijalista i u Frankovoj stranci, koji je pristao na fuzioniranje pod nazivom Kršćansko-socijalna stranka, našao oslonac. Autorica je napomenula da historiografija griješi kad o *Pravoj Crvenoj Hrvatskoj* govori kao o klerikalnim novinama samo na temelju površnoga iščitavanja suparničkoga lista kakva je bila *Crvena Hrvatska* jer se zanemaruje činjenica da su i među suradnicima toga lista bili mnogi svećenici, pa i kanonik Antun Liepopili na njegovu početku, te naglasila da je neopravdano *Pravu Crvenu Hrvatsku* do danas označavati novinama koje promiču politiku nacionalizma potpomognutog klerikalizmom samo zato što je nekoliko dubrovačkih svećenika pravaša bilo vezano uz rad i uređivačku politiku ovoga lista. Analizirajući značenje pravaša na političkoj sceni u Dalmaciji, osim kanonika Liepopilija, autorica je istaknula don Ivu Prodana (1852. – 1933.), koji je 1898. osnovao dalmatinsku Čistu stranku prava, kao ključnu osobu u organizaciji dalmatinskoga pravaštva, te kanonika Jozu Crnicu (1844. – 1919.), koji je održavao dobre veze s bečkim dvorom i kojega je Monarhija tri puta odlikovala za javno i karitativno djelovanje, a prijateljevaio je sa zemaljskim upraviteljem Bosne i Hercegovine generalom Marijanom Varešaninom (1847. – 1917.), kojem su predbacivali da je navodno prijestolonasljedniku Franji Ferdinandu iznio ideju sjedinjenja Dalmacije s Bosnom i Hercegovinom, iako je sâm general to poricao. Zbog kontakata na bečkom dvoru i izravnoga pristupa caru i prijestolonasljedniku Crnica je na stranicama *Crvene Hrvatske* napadan kao pravaš iako je bio narodnjak, a srpska historiografija prozivala ga

je kao glavnoga krivca za zatiranje srpstva u Konavlima i preobraćivanje Konavljana u Hrvate, tvrdeći da je upravo on dolazio bez najave caru Franji Josipu I. i dogovarao kuda će proći željeznički pravac kroz Konavle, nudeći kao dokaz njegova navodnoga velikog utjecaja na Dvoru činjenicu da je nadvojvodu Franju Ferdinanda prilikom posjeta Dubrovniku po gradu pratio Crnica, a ne načelnik Pero Čingrija. Osvrćući se na ove teze, autorica je naglasila da Crničine veze na Dvoru jesu značile i izdašne careve potpore Konavlima i da je utemeljio fond za siromašne Konavljane, ali i da je bio česta meta *Crvene Hrvatske*, koja ga je optuživala za financijsku dobit i iznosila razne optužbe, pa je – iako nije bio pravaš nego narodnjak – pravaška *Prava Crvena Hrvatska* bila jedino glasilo koje mu je služilo za obranu i odgovaranje na prozivke. Jedino što se, prema autoričinu mišljenju, može točno tvrditi bilo je isplaćivanje financijske potpore Dvora nekim glasilima, a među njima i *Pravoj Crvenoj Hrvatskoj*, koja je novac dobila tijekom 1906. i 1907., pa joj je ostao epitet dvorskoga lista i austrijskih plaćenika. Autorica se osvrnula i na druge teme koje su izazivale različite reakcije javnosti. Analizirala je političke posljedice posjeta nadvojvode Franje Ferdinanda Dalmaciji i Dubrovniku, čime su pravaši bili oduševljeni, i istaknula da srbokatolički *Dubrovnik* nije detaljnije izvještavao o tom događaju davši na naslovnici prednost srpskoj proslavi stogodišnjice Matice srpske u Šapcu, ali i da je vjerojatni razlog nespominjanja nadvojvodina posjeta Dubrovniku bio srdačan doček crnogorskoga knezića Danila Petrovića prilikom dolaska u Dubrovnik zahvaljujući angažiranju jednoga od dubrovačkih srbokatolika, Frana Kulišića, dok je držanje građana prema nadvojvodi Ferdinandu tijekom posjeta gradu ocijenjeno hladnim i rezigniranim, što se moglo protumačiti i kao protuaustrijsko raspoloženje. Autorica je prikazala i pisanje drugih dvaju konkurentskih dubrovačkih listova o aneksiji Bosne i Hercegovine, koju je *Prava Crvena Hrvatska* pozdravila, a *Dubrovnik* joj se protivio i iznio velikosrpsku ideju, uključujući i zamisao preuzetu od Kraljevine Srbije o autonomiji Bosne i Hercegovine u okviru turskoga carstva s guvernerom koji ni u kom slučaju ne bi bio ni Austrijanac ni Nijemac, zbog čega su ga *Narodne novine* i *Hrvatska kruna* nazvale veleizdajničkim, no naglasila je da su svi prijepori prestali s ruskim i srpskim priznanjem aneksije. Međutim, autorica je primijetila da su dubrovački pravaši, nakon što je 1911. došlo do pomirbe svih pravaša i nakon uspostavljanja Cuvajeva režima, preuzeli retoriku *Crvene Hrvatske* i narodnjaka između 1900. i 1905. i zagovarali povezivanje sa Srbima, sa Slovencima su se pravaši povezali zbog podupiranja trijalističkoga uređenja Monarhije, a iz razdoblja balkanskih ratova očito je da su dubrovački pravaši stremili velikopravaškom ujedinjenju i da su, kad je do njega došlo, slijedili političko vodstvo, prihvatili povezanost sa Srbima i podržavali slogu Hrvata i Srba. Autorica je napomenula da je *Prava Crvena Hrvatska* simpatizirala srpsko ratovanje u balkanskim ratovima, ali nije podupirala srpski nacionalizam koji bi doveo u pitanje položaj hrvatskih zemalja, te istaknula da će kratko vrijeme tijekom balkanskih ratova u dubrovačkome novinstvu ostati zabilježeno kao razdoblje kad su sva tri dubrovačka lista zauzimala slične stavove. Međutim, izbijanjem Prvoga svjetskog rata situacija se potpuno promijenila jer su *Crvena Hrvatska* i *Dubrovnik* podvrgnuti vojnoj preventivnoj cenzuri i prestali izlaziti, a *Prava Crvena Hrvatska* došla je pod odredbu da tri sata prije objave mora proći obradu austrijskih cenzora. Iako je izlazila tijekom rata i podržavala bečku politiku, bila je izložena

cenzuri: najjača cenzura bila je tijekom 1916., ali bile su to jedine političke novine koje su izlazile u ratu, i to zato što su u pisanju bile naklonjene austrijskom dijelu Monarhije. Zato su i njezini članci dragocjen izvor za život Dubrovnika i njegovih stanovnika toga vremena jer govore o podizanju optimistične atmosfere, uhićenjima, internaciji i kućnim pritvorima, Festi sv. Vlaha u ratnim okolnostima i ratnoj svakodnevi koju su karakterizirali nestašica struje, hrane i drva za ogrjev te strah od neprijateljske okupacije. Međutim, početkom 1918. nastupaju promjene jer dubrovački pravaši postaju svjesni da se mora naći kompromis ako se u novim političkim okolnostima želi postići njihov glavni cilj, što prema autorici nije značilo odstupanje od njihovih glavnih ciljeva – svepravaške sloge i jedinstva hrvatskih zemalja. Stoga i *Prava Crvena Hrvatska* podržava stvaranje nove države, iako je pola godine prije kraja Monarhije zagovarala samostalnost i ujedinjenje unutar Monarhije, te donosi sve informacije o formiranju nove vlasti u Dubrovniku i okolici. Na kraju su se ove pravaške novine ugasile bez represije, naredbe ili odjavnoga uvodnika, jednostavno su prestale izlaziti premda su se svi koji su se okupljali oko nje poklonili odboru Narodnoga vijeća, a autorica je zaključila da je povezanost s dvorskim i monarhističkim ciljem potkraj rata i u uvjetima nastanka nove države označila i kraj djelovanja ovih novina.

Završavajući osvrt na monografiju o ovom dosad manje poznatom pravaškom glasilu, možemo istaknuti da je riječ o vrlo vrijednom djelu kojim je autorica popunila praznine u poznavanju ne samo povijesti novinstva u Hrvatskoj nego i političkih i društvenih procesa koji su se početkom XX. stoljeća zbivali na dubrovačkom području i u političkom životu Monarhije, te bi trebalo privući pozornost ne samo istraživača specijaliziranih za ovu tematiku nego i šire javnosti.

Zlatko Kudelić

Tihana Petrović Leš, *Mjesta sjećanja. Sveti Rok i Lovinac* (Zagreb: Srednja Europa, 2022), 341 str.

Knjiga Tihane Petrović Leš *Mjesta sjećanja. Sveti Rok i Lovinac* objavljena je 2022. u Zagrebu u nakladi Srednje Europe. Javnosti je prvi put predstavljena krajem svibnja na ovogodišnjem Festivalu povijesti – Kliofest. Riječ je studiji koja na interdisciplinarni način pristupa području obiteljske povijesti. Studija problemski polazi od proučavanja povijesti ličkoga ogranka autoričine obitelji u duljem vremenskom zamahu: od oko 1870. pa sve do 1939. godine. Obiteljska povijest ovdje se nužno isprepleće i s poviješću dvaju manjih ličkih mjesta – Svetoga Roka i Lovinca – kojima autorica pristupa kao *mjestima sjećanja*: područjima unutar kojih „ubicira” vlastitu obiteljsku povijest. Iako je obiteljska povijest u primarnom fokusu studije, valja naglasiti da ona slobodno zalazi i u druge poddiscipline koje se nalaze na presjecištu povijesne i etnološke znanosti: npr. društvenu i kulturnu povijest, mikrohistoriju, etnografiju svakodnevice, historijsku antropologiju, antropologiju društvenoga sjećanja. Ovu studiju